

РАДЯНСЬКА ШКІЛЬНА ОСВІТА І ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ (1965-1991)*

О. О. Кухтарєв

Запорізький національний університет
shrkyo57@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2749-3370>

Ю. О. Каганов

Запорізький національний університет
znuhist@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6889-7377>

Ключові слова: самоідентифікація, національна ідентичність, історична пам'ять, шкільна освіта, УРСР, законодавство.

У статті проаналізовано, як шкільна освіта формувала історичну пам'ять про Другу світову війну в учнів у 1965-1991 рр. Розглянуто проблематику, що стосується формування національної ідентичності та її складової частини – історичної пам'яті. Оскільки шкільна освіта у радянській Україні перебувала під чітким контролем держави, у нашій науковій роботі ставимо за мету проаналізувати, яким чином радянська школа формувала в учнів історичну пам'ять про Другу світову війну. Досліджено законодавчу базу у сфері шкільної освіти на загальносоюзному і республіканському рівнях. Джерелами дослідження є методичні рекомендації в журналі «Преподавание истории в школе», шкільна програма, шкільні підручники 10 класу з «Історії СРСР». Визначено, що за часів «застою» керівництво СРСР почало формувати міфи про Велику Вітчизняну війну. Для формування цих міфів радянська держава змінила законодавство в сфері освіти та уніфікувала його на всіх рівнях: методичні рекомендації та шкільні підручники, офіційна пропаганда на рівні кіно та телебачення – дослівно повторювали радянські історичні міфи. Оскільки минути навчання у школі не могла жодна радянська дитина, то кожен мешканець УРСР потрапив під дію радянської пропаганди, що формувала його історичну пам'ять про Другу світову війну.

SCHOOL AS A MEANS OF THE WORLD WAR II HISTORICAL MEMORY CONSTRUCTION, 1965-1991

O. Kukhtariev

Zaporizhzhia National University

Yu. Kahanov

Zaporizhzhia National University

Key words: self-identification, national identity, historical memory, school education, UkrSSR, legislation.

Based on the concept of historical memory as a crucial part of the national identity construct, the article explores the means and tools the Soviet school system applied to impose the ideologically charged vision of the WWII on the students of various age groups. The primary source base for the study covers the periods of Stagnation (1970-ies to 1982) and Perestroika (1982 to 1991). Since the Soviet school system functioned under the full control of the state, the national and state-wide legal framework of school education has been studied alongside the structure of school curriculum, the “Teaching histo-

* Публікацію здійснено в рамках проекту Європейського Союзу за програмою Еразмус+, напрям Жана Моне 620386-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-MODULE TEMPUS (“Tailoring European Memory Politics for Peacemaking in Ukrainian Society”). Підтримка Європейської Комісії у створенні публікації не означає схвалення змісту, який відображає лише погляди авторів, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ній.

ry at school" guidelines for teachers and the textbooks on USSR history for the graduates. Following Y. Kaganov, K. Bakhanov, V. Balakhtar, L. Berezivska, O. Drach, Urie Bronfenbrenner and other Ukrainian and foreign scholars' reflections on the Soviet school's social impact, we consider the Stagnation period as a starting point for the Great Patriotic War mythology construction. This great metanarrative, in its turn, encompassed the whole range of smaller narratives, i.e., denying the 1939–1941 Soviet-Nazi cooperation, canonizing June 22, 1941 as the first day of the war, positioning USSR as a peacemaker, considering the Molotov-Ribbentrop pact as a forced move and blaming the Dnieper Hydroelectric Dam explosion (as well as ruining Khreshchatyk Street and the Assumption Cathedral in Kyiv) on Nazis. To secure the integrity of the newly-established mythology, the Soviet state changed the legislation in the field of education and unified the content of teachers' guidelines, textbooks, visual aids and supplementary sources, such as films and TV products, in line with the official point of view. Since the formal, in-class school education was obligatory for every Soviet citizen, it is obvious that the common historical memory of the WWII in Ukraine was to a great extent shaped by Soviet propaganda, thus hampering the process of the national identity construction.

У нашій державі питання безпеки стоїть дуже гостро. Через зовнішню агресію Російської Федерації Україна тимчасово втратила територію Криму та частину Донбасу. Багато в чому Росії це вдалося через те, що на Півдні та Сході держави існують проблеми із національною ідентичністю населення.

Як зазначено в доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки», «національна ідентичність – це багатокомпонентне утворення, найбільш виразними складовими якого є національна самосвідомість, менталітет, історична пам'ять, національні традиції, етнонаціональні образи, міфи, уявлення населення про місце країни у світі та її цивілізаційну приналежність тощо»¹.

Після здобуття Україною незалежності південні та східні регіони продовжували перебувати під впливом російського інформаційного поля. Як наслідок, навіть у 2000-10-х рр. доволі значна кількість мешканців цих територій не ідентифікувала себе українцями, вони вважали себе росіянами або радянськими людьми. Тож цілком логічним є те, що якби в окремих регіонах України питання національної ідентичності не було таким загостреним, Росії було б проблематично окупувати ці території.

Однією з найголовніших складових національної ідентичності є історична пам'ять. О. Двуреченська в статті «Місце історичної пам'яті у розвитку

України як суб'єкта сучасних міжнародних відносин» давала таке визначення поняттю: «Історична пам'ять – це духовний феномен, притаманний кожній етнічній спільноті, і пов'язаний з формуванням, передачею та збереженням уявлень про події минулого та сьогодення. Збереження та передача історичної пам'яті відіграють ключову роль у національній самосвідомості кожного покоління окремого етносу»².

Є кілька причин, які пояснюють, чому на території України, особливо серед старшого покоління, існує доволі значна кількість людей, які не відчують себе українцями в Україні: єдиний інформаційний простір України з РФ, економічні та родинні зв'язки, а також шкільне виховання в Радянському Союзі. Оскільки майже всі мешканці України старші 50 років навчались у радянській школі, питання національної ідентичності для значної частини населення досі є актуальними.

У сучасному світі шкільна освіта виступає не тільки механізмом просування державних інтересів серед молодого покоління, а також пов'язана з вихованням свідомого громадянина держави. Шкільна освіта формує відповідні цінності і дає знання. Одним із таких завдань є формування в учнів історичної пам'яті, яка дозволить визначити відповідні цінності, що мають бути властивими громадянину держави.

Утім у більшості сучасних демократичних держав шкільна освіта займається, зокрема, вихованням критичного мислення серед учнів. У Радянському Союзі такої мети не формулювалось.

¹ Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналіт. доп. / [В. М. Яблонський, В. С. Лозовий, О. Л. Валевський та ін.] ; за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. 144 с.

² Двуреченська О. С. Місце історичної пам'яті у розвитку України як суб'єкта сучасних міжнародних відносин. Грані. 2014. № 1. С. 59–63.

Оскільки громадянин Радянського Союзу ніколи не піддає сумніву державну політику, отже, навіть йому критичне мислення? Ю. Каганов зазначає: «Першочергова роль школи у становленні громадянина в радянському суспільстві виступала одним з пріоритетів державної політики, не поступаючись сімейному вихованню, а в більшості випадків, навіть перевищуючи його значення»³.

Автор книги «Два світи дитинства. Діти в США і СРСР» американський психолог Урі Бронфенбреннер запевняв читачів у тому, що радянські методи виховання могутні, ефективні й детально розроблені. Він шанобливо визнавав, що у виховання є чітка мета – «формування комуністичної моралі» і гаряче захоплювався зразковою поведінкою, гарними манерами, старанністю, дисципліною, альтруїзмом, колективізмом радянських дітей.⁴ «Дисципліна в колективі сприймається беззастережно, якою б суворою, з точки зору західних стандартів, вона не була».⁵

Один із засобів виховання свідомого громадянина Радянського Союзу – формування в учнів історичної пам'яті про Другу світову війну. Тому основна мета нашої статті полягає в тому, щоб дослідити, яким чином радянська школа безпосередньо формувала в учнів історичну пам'ять про Другу світову війну.

Для реалізації мети ми формуємо такі завдання: навести періодизацію шкільної освіти в СРСР; розглянути освітні закони в СРСР та УРСР; проаналізувати спеціалізовану вчительську літературу відповідного періоду; дослідити, як висвітлювалась інформація про Другу світову війну в радянських школах; охарактеризувати шкільні предмети, що формували історичну пам'ять про Другу світову війну; простежити заходи позашкільної освіти, що впливали на історичну пам'ять.

Хронологічні межі статті – 1964-1991 рр., охоплюють початок брежнєвського застою та горбачовської перебудови, протягом яких сформований міф про Велику Вітчизняну війну.

Зміна ставлення до Великої Вітчизняної війни в Радянському Союзі, збігається зі зміною влади в державі. Унаслідок перевороту 14 жовтня 1964 року Микиту Хрущова було усунено від влади, а вже у 1965 році День Перемоги, 9 травня, став вихідним днем. Відтоді в державі почав формуватися так званий «культ перемоги». Ці пере-

³ Каганов Ю. О. «Діти – майбутні будівничі комунізму»: ідеологічна казуїстика шкільної освіти в Україні (1950-ті – 1991 рр.). Грані. 2018. Т. 21, № 1. С. 63–77.

⁴ Там само. С. 64.

⁵ Бронфенбреннер У. Два мира детства: Дети в США и СССР. Москва: Прогресс, 1976.

творення не могли не оминати й шкільну освіту. Л. Пироженко виділяє такі етапи реформування середньої шкільної освіти періоду «застою»: I етап (1964-1966 рр.) – організаційна підготовка та психолого-педагогічне обґрунтування реформування; II етап – (1966-1972 рр.) – широка експериментальна перевірка проєктів нових навчальних планів і програм, їх коригування та доопрацювання; III етап (1972-1976 рр.) – упровадження в навчальний процес нового змісту освіти; IV етап (1976-1984 рр.) – подальше наукове розроблення теоретичних основ змісту освіти⁶. Іншої періодизації шкільної освіти СРСР дотримується Л. Березівська. Періоду з 1964-1984 рр. дає назву «Частковій зміні й наростання стагнаційних явищ у шкільній освіті» й поділяє його на 2 підетапи: I (1964-1970) – державне реформування змісту шкільної освіти в руслі стимулювання педагогічних та психологічних досліджень; II (1970-1984) – «топання на місці», консервування чинної шкільної системи, посилення ідеологічного компоненту в навчально-виховному процесі; відставання від педагогічної науки та байдужість педагогічного новаторства, наростання стагнаційних явищ.⁷ У цей час на теренах України діяла єдина державна система шкільної освіти (3-річна початкова школа, 8-річна школа, 10-річна загальноосвітня трудова політехнічна середня школа, санаторно-лісні, шкільні інтернати).

Період 1985-1991 рр., згідно з працями Л. Березівської, має назву «Зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої і професійної школи та визрівання національної реформи освіти»⁸. Проте автор одразу зазначає, що «хронологічні межі періодів (етапів і підетапів) реформування шкільної освіти в радянський період є приблизними, оскільки початок реформи не завжди збігався з офіційно проголошеним, а кінець її, як правило, не фіксувався. Складалося так, що переважно незавершені реформи змінювалися новими реформами або ж контрреформами»⁹.

⁶ Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти – провідна тенденція розвитку української школи 60–80-х років ХХ століття. Неперервна професійна освіта: теорія і практика. 2014. Вип. 3/4. С. 109–113.

⁷ Березівська Л. Д. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за Радянської доби (1919–1991). Історико-педагогічний альманах : зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини. 2011. № 1. С. 44–48.

⁸ Березівська Л. Д. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за Радянської доби (1919–1991). Історико-педагогічний альманах : зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини. 2011. № 1. С. 44–48.

⁹ Там само. С. 47.

Посилаючись на закони про шкільну освіту в СРСР, ми повинні розуміти, що вона не могла існувати у вакуумі, відсторонено від радянської влади. Тому розглядати це питання ми повинні у комплексі, звертаючи увагу на закони Радянського Союзу у сфері освіти, методичні рекомендації Міністерства просвітництва СРСР (з 1988 р. Державний комітет СРСР з народної освіти), шкільні програми та календарні плани, підручники історії з інформацією про Другу світову, а також позакласні заняття та заходи, що були спрямовані на формування історичної пам'яті про війну.

Звернімося до закону УРСР «Про народну освіту» 1974 року. У статті 24 цього документа визначено, зокрема, головні завдання середньої загальноосвітньої школи:

- формування в молодого покоління марксистсько-ленінського світогляду, виховання соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму і готовності до захисту соціалістичної Батьківщини;

- виховання в учнів високих моральних якостей у дусі вимог морального кодексу будівника комунізму¹⁰.

Цей закон майже дослівно повторює «Закон об утверждении основ законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании от 19 июля 1973 года», за винятком того, що в цих законах не збігаються номери статей. Наприклад, 24 стаття закону УРСР у законі СРСР була під номером 22.

Розглядаючи шкільну освіту, ми не можемо оминати увагою навчальну програму з історії. У період «застою» на предмет «Історія СРСР» в 10-му класі виділялось 55 годин на рік, на предмет «Новітня історія зарубіжних країн» – 50 годин (за «Программами восьмилетней и средней школы»).

Окремо слід звернути увагу на викладання історії УРСР. На підставі постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про деякі зміни у викладанні історії» (1959) була прийнята постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР «Про деякі зміни у викладанні історії в школах УРСР» (1960), відповідно до якої у VII–X класах в курсі «Історія СРСР» передбачалося вивчення історії Української РСР як невід'ємної його частини.¹¹ У 1961 році курс «Історія УРСР» отримав свій підручник, для набуття статусу окремого шкільного предмета необхідно було чекати до кінця «перебудови», – 1989-1990

навчального року.

Розглянемо рекомендації до вивчення Другої світової війни, які давала радянська влада. Друкованим органом радянської влади у сфері освіти був журнал «Преподавание истории в школе», науково-методичний журнал Міністерства просвітництва СРСР, також «Учительская газета» як офіційний «голос» Міністерства просвітництва СРСР і Центрального комітету профспілки робітників просвітництва, вищої школи і наукових установ.

«Учительская газета» на своїх сторінках доволі часто друкувала підзаконні акти міністерства. Показовим прикладом є номер від 25 лютого 1975 р. У ньому було надруковано методичні рекомендації колегії «Міністерства просвітництва СРСР», що ґрунтувалися на постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років». У цій постанові зайвий раз експлуатуються радянські міфи про війну, зокрема, про керівну роль комуністичної партії у справі Перемоги над фашизмом, про звільнення інших держав Європи від фашизму, останні два міфи об'єднало одне речення: «Радянський народ... під керівництвом Комуністичної партії не тільки відстояв свободу й незалежність нашої Батьківщини, але й здійснив велику визвольну місію, з гідністю виконав свій інтернаціональний обов'язок»¹². Також згадується міф про те, що «Перемога у Великій Вітчизняній війні – це тріумф радянського суспільного і державного устрою»¹³. У цих рекомендаціях жодного разу не згадується термін Друга світова війна, а повсякчас лише Велика Вітчизняна війна. Постійна згадка радянських міфів у звичайних міністерських рекомендаціях досить красномовно свідчить про політизованість та пропагандистський характер цієї теми. Згідно з методичними рекомендаціями формування ставлення до війни серед дітей початкових класів повинно безперервно тривати протягом усього навчання в школі. Підготовкою до ювілею повинні були займатися і в урочний, і в позаурочний час, особливо це стосувалося «вчителів історії та економічної географії, літератури і суспільнознавства...»¹⁴.

Методичний журнал «Преподавание истории в школе» розглядав не тільки суто дидактичні питання, такі як приблизний календарний план, але й містив пропагандистські «науково-популярні» статті, як-от: «Всесвітньо-історичне значення розгрому гітлерівської Німеччини» або «Невпин-

¹⁰ Про народну освіту : Закон УРСР № 2778-VIII от 28 червня 1974 р. Відомості Верховної Ради УРСР. 1974. № 28. Ст. 233.

¹¹ Баханов К. О. Шкільний курс історії УРСР у 50-80-х роках XX століття. Історія та правознавство. 2015. № 16. С. 2–5.

¹² Учительская газета. 1975. 25 февраля (№ 24).

¹³ Там само. С. 1.

¹⁴ Там само. С. 1.

но проводити воєнно-патріотичне виховання». У цих пропагандистських статтях де-факто розповідалося про обов'язки вчителів виховувати радянських людей, а також формувати в учнів відповідну історичну пам'ять, невпинно повторюючи міфи про Велику Вітчизняну війну.

Аналізуючи номери журналу «Преподавание истории в школе», ми помітили закономірність, яка показує, що за часів хрущовської «відлиги» кількість статей, що торкалися теми Великої Вітчизняної війни, була доволі незначною, їх значно побільшало зі зміною влади в Кремлі, що спричинило зміни в освіті. Особливо часто згадувалася тема в роки ювілеїв перемоги, у 1965 році і 1975 році відповідно.

Розглянемо більш детально журнал «Преподавание истории в школе» №5 за 1965 рік, у якому надаються рекомендації щодо поурочного планування з предметів «Історія СРСР», «Новітня історія зарубіжних країн» та «Суспільствознавство» за 10 клас. Нас цікавить саме цей випуск, оскільки у 10 класі за програмою вивчали Другу світову війну. На предмет «Історія СРСР» виділялось 73 години у році (разом з підготовкою до екзаменів), на предмет «Новітня історія зарубіжних країн» – 50 годин, а на «Суспільствознавство» – 70 годин відповідно. У плануванні з предмета «Новітня історія зарубіжних країн» відводилося на тему Другої світової 4 години, у межах предмету «Історія СРСР» на тему Великої Вітчизняної війни виділялось 8 годин, і ще 3 години на період 1938-1941 рр. Сам факт появи теми «Велика Вітчизняна війна» вказує на те, що радянській владі потрібно було, щоб у пам'ять народу увійшла не вся війна, а лише вигідна тогочасній владі частина минулого.

У другому та третьому номерах журналу «Преподавание истории в школе» за 1975 р. був уведений окремий розділ «К 30-летию великой Победы». У цьому розділі давали настанови вчителям про те, як потрібно зустріти День Перемоги, які знання вчителі мають надати учням про цей період. У другому номері стаття мала назву «Навстречу юбилею». Вона не була підписана автором і містила рекомендовані для показу кінофільми. До цього списку увійшла 10-ка фільмів зі спеціального кіноконкурсу: «Початок другої світової і Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.», «Розгром німецько-фашистських військ під Москвою», «Ленінград – місто-герой», «Курська битва», «Битва на Волзі», «Партизанська боротьба в тилу ворога», «Радянський тил кує перемогу», «Рік вирішальних перемог», «Завершення військово-

го розгрому фашистської Німеччини», «Розгром імперіалістичної Японії». Були рекомендовані навчальні фільми студією «Школфильм»: «Радянський народ підіймається на захист своєї Батьківщини», «Корінний перелом в ході Великої Вітчизняної війни» та ін. Окремо були рекомендовані діафільми та документальні фільми про Велику Вітчизняну війну. Демонструватися ці кінокартини повинні були не лише в шкільних кінотеатрах, а й у міських. Окрім кінофільмів, використовувалися програми телебачення, зокрема, «по третій програмі Центрального телебачення будуть транслюватись позаурочні програми для IV класу: «Битва за Москву» (17 березня), «Юні герої Великої Вітчизняної війни» (31 березня), а програма «Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні» 21 квітня, буде транслюватись під час уроку»¹⁵. Це не єдині програми на телебаченні, рекомендовані до перегляду учнями шкіл. Окремо наголошувалося, що у віддалених кутках Радянського Союзу в навчальних закладах не завжди є технічна можливість демонструвати фільми чи програми телебачення, тому «Редакція Всесоюзного радіо «Радіо для уроку» організує цикл програм у вигляді хронології подій за роками війни...»¹⁶. У цій статті надаються рекомендації щодо проведення доповідей, бесід, виставок, присвячених 30-літтю Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

У 1975 році в журналі «Преподавание истории в школе» виходять ще кілька статей однакового напрямку: «Воспитываем патриотов», «Великий подвиг советского народа», «К 30-летию Победы» та стаття С. Черняка «Вместе с армией вместе с народом». Фактично ці статті давали настанови вчителям, як потрібно формувати історичну пам'ять про Велику Вітчизняну війну серед учнів. Це робилося задля того, щоб їхня історична пам'ять не відрізнялася від офіційно прийнятої в державі.

Формування міфів про Велику Вітчизняну війну в шкільній освіті тривало майже без змін до кінця періоду перебудови. Із початком політики гласності інформаційна політика держави змінилася. Це не могло оминути й систему шкільної освіти. У 1990 році в журналі «Преподавание истории в школе» автори статті «Завдання до теми «Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу (1939-1945 рр.)»» вже на початку зазначають, що до випуску готується но-

¹⁵ Навстречу юбилею. Преподавание истории в школе. 1975. № 2. С. 76–78.

¹⁶ Там само. С. 77.

вий посібник самостійних робіт з «Історії СРСР». Основне завдання його визначили так: «...надати допомогу вчителю у вивченні тих принципів питань, котрі раніше були забуті або викладались у викривленій формі, не відповідали історичній правді; ...орієнтувати вчителя на використання у початковому процесі методів та прийомів навчання, що дозволяють формувати творчо активну особистість, здатну мислити самостійно».¹⁷ Сам факт появи в офіційному науково-методичному журналі СРСР таких формулювань вказує на докорінні зміни в системі освіти, які в радянських реаліях були б не можливі без дозволу центральної влади. Але в цій статті цитується документ, сама наявність якого розвінчує один із головних міфів про війну, це «Секретний додатковий протокол пакту Молотова-Ріббентропа»¹⁸. Наводяться не тільки статті протоколу, безпосередньо сформовані оцінки ставлення до нього, а й концептуальні оцінки, «По-перше. Секретний додатковий протокол від 23 серпня 1939 р. існував ...По-четверте. Будучи прийнятим в обхід внутрішніх законів СРСР і в порушенні його договірних обов'язків перед третіми країнами, протокол у юридичному сенсі був від самого початку протиправним документом, являв собою змову, виражав наміри осіб, що його підписали...».¹⁹ Стаття має продовження і в наступному номері журналу, далі цитуються документи, що остаточно розвінчують цей міф про війну.

Якщо проаналізувати програми предметів «Історія СРСР», «Новітня історія зарубіжних країн» для 10 класу (11 класу в 1990 році) та методичну літературу з цих предметів, то можна зробити висновок, що до кінця 80-х років ХХ століття була єдина точка зору на події Другої світової війни, і це офіційне ставлення радянської держави. Сперечатися щодо правильності цієї точки зору було, по суті, неможливо. Радянська освіта повинна була формувати історичну пам'ять щодо війни безпосередньо в класах на уроках, а також на позакласних заняттях та заходах, до яких належать перегляд рекомендованих фільмів у школах та кінотеатрах, організація зустрічей з ветеранами війни, облаштування музеїв «Великої Вітчизняної війни» у школах, урочисте покладання квітів до пам'ятників війни, гра (захід) «Зірниця» та ін. Лише в кінці 80-х рр. Радянський Союз почав визнавати існування міфів про війну, і тільки в 1990

році ці зміни почали стосуватися шкільної освіти. Показовим прикладом є історія щодо таємного протоколу «Пакта Молотова-Ріббентропа». За часів Сталіна та в період застою у шкільних програмах предмета «Історія СРСР» існування таємного протоколу заперечувалось або взагалі не згадувалось, у кінці 1989 року офіційна влада визнала його існування. У 1990 році з'явилося офіційне тлумачення цих подій від Державного комітету СРСР з народної освіти (аналог міністерства освіти), де вчителям вказувалося, яким чином викладати цей матеріал.

Важливим елементом у системі шкільної освіти є шкільні підручники. У них дуже активно просуваються міфи Радянського Союзу про війну. Незважаючи на те, що в підручниках з «Історії СРСР» для 10 класу використовується поняття Друга світова війна, воно є другорядним. За цей період жоден параграф у проаналізованих підручниках не мав у назві словосполучення «Друга світова війна». У підручнику 1988 року (автори В. Єсакова, Ю. Кукушкін, А. Ненарокова) цей термін використовується у назві підпараграфа, в підручнику М. Кіма (від 1977 року) термін Друга світова війна просто використовується в тексті. Особливо цікавим моментом є те, що у назві «Велика Вітчизняна війна» пишеться з великої літери одразу два слова, а в назві «друга світова війна» – всі слова з малої літери, у такий спосіб вказуючи на масштаб цієї події. У шкільних підручниках термін Велика Вітчизняна війна використовується не в контексті німецько-радянської війни, що є частиною Другої світової, а як термін на позначення самостійної війни, важливість якої набагато більша, ніж усіх конфліктів 1930-х 1940-х років на планеті. Подібне ставлення простежується за часів «застою» та «перебудови».

Радянські міфотворці також не залишили поза увагою причини початку Другої світової війни. У підручнику «История СССР для 10 класса» цей період змальовується так: «Імперіалістичні суперечності капіталістичних держав привели до появи двох блоків, які протистоять одне одному. До одного з них входили Німеччина, Італія та Японія, до іншого – США, Англія та Франція... Гострі суперечності розривали ці блоки, але було одне, що їх об'єднувало – це палаюча ненависть до Радянського Союзу...»²⁰. Основна мета радянської зовнішньої політики перед Другою світовою війною змальовується так: «Комуністична партія та Радянська держава вжили заходів до створення

¹⁷ Гевуркова Е. А., Колосков А. Г. Задания к теме: «Вторая мировая война. Великая Отечественная война Советского Союза (1939–1945 гг.)». Преподавание истории в школе. 1990. № 3. С. 88–99.

¹⁸ Там само. С. 97.

¹⁹ Там само. С. 97.

²⁰ История СССР. 1938–1976 гг. : учеб. для 10 кл. / под ред. чл.-кор. РАН М. П. Кима. Москва : Просвещение, 1977. 260 с.

системи колективної безпеки в Європі, щоб приборкати агресорів, не дозволити війні розгорітись й урятувати народи від її жайхіть. Це й було головним напрямом зовнішньої політики Радянського Союзу»²¹.

Наступний міф, який просував підручник М. Кіма, – це розповідь про радянсько-німецький пакт про ненапад. У радянських підручниках він подається як необхідність: «...переконавшись у тому, що Англія і Франція ухилиються від підписання рівноправного тристороннього договору про взаємодопомогу та намагаються використати фашистську Німеччину проти СРСР, Радянський уряд ухвалив рішення про укладання з Німеччиною договору про ненапад, запропоноване німецьким урядом»²². Про таємний протокол до цього пакту не сказано жодного слова.

Окремий підпараграф присвячений «звільненню Західної України та Західної Білорусії»²³. Підручник так пояснює причину приєднання земель Західної України: «17 вересня 1939 року Радянський уряд, враховуючи ситуацію, що склалася, віддав наказ Червоній Армії перейти кордон, щоб надати свій захист життю та майну братських народів західних областей України...»²⁴. У тому самому абзаці описується такий міф: «Мешканці міст і сіл з великою радістю зустрічали воїнів Червоної Армії, виходили їм назустріч з червоними прапорами й квітами»²⁵. Відповідно до прийнятої політики радянська влада могла тільки відкривати школи, проводити чесні вибори, у яких перемагають тільки комуністи, віддавати націоналізовану землю поміщикам селянам, а націоналізовані підприємства передавати робітникам. І жодного слова не мало звучати про невдоволених, про масові депортації населення та виселення зі своїх помешкань неблагонадійних.

Наступний міф, який поширений у шкільних підручниках, – це міф про керівну роль Комуністичної партії. «Вождь, організатором та натхненником радянського народу у війні, що почалася, була Комуністична партія...»²⁶, – так зазначено у підручнику. Далі надано перелік, як саме партія організовувала та надихала радянський народ на перемогу над фашизмом. Ми неодноразово бачимо комуністичні гасла, які навмисно виділяють у тексті: «Керівництво партії було головним і вирі-

шальним джерелом нашої великої перемоги над фашизмом».²⁷

Серед причин поразки, що зазначалися в підручнику, не вказана головна: чистки керівного складу радянської армії.

Подібні міфи майже дослівно повторюють підручники навіть за часів перебудови. Підручник з «Історії СРСР» 1988 року для 10 класу В. Єсакова, Ю. Кукушкіна, А. Ненарокова по суті переповідає радянські міфи про Другу світову. Там так само, як і в підручнику М. Кіма, сказано про «керівну роль Комуністичної партії в перемозі над фашизмом», «Звільненні Західної України та Західної Білорусії у 1939 році» та ін. Навіть визначення «друга світова війна» у підручнику писалось з маленької літери так само, як за часів «застою». Як згадувалося, ситуація з інформацією в підручниках почала виправлятися тільки у 1990 році, а перші шкільні підручники, що розвінчували радянські міфи, фактично з'явилися вже у незалежній Україні.

Наступним важливим аспектом шкільної освіти є позакласна діяльність. Вона могла відбуватись у вільний час і навіть замість уроків, у шкільних стінах та поза ними.

Більшовики ще у 20-х рр., зрозуміли, який сильний пропагандистський ефект має кіно, тому за часів «застою» радянське керівництво також активно використовувало цей інструмент. За часів «застою» вийшла у світ величезна кількість фільмів про війну з багатомільйонними бюджетами: трилогія «Звільнення», «Білоруський вокзал», «Вони воювали за батьківщину»... Сам факт наявності таких стрічок показував, наскільки Радянський Союз був зацікавлений у «правильному» трактуванні минулого. Якщо на кінофільми «Білоруський вокзал» чи «Вони воювали за Батьківщину» не організовували масових походів школярів до кінотеатрів, то трилогію «Звільнення» учні шкіл несистематично відвідували під наглядом викладачів. Ті міські школи, що мали власний кінозал, могли й транслювали рекомендовані навчальні та художні фільми на своїх екранах. У Радянському Союзі була створена кіностудія «Школфільм». Ця кіностудія спеціалізувалась на випуску документальних фільмів, спрямованих на школярів. У 1975 році кіностудія випустила цикл кінострічок про Велику Вітчизняну війну, що складався з 24 фільмів.

До позашкільної освіти належить також транслявання телепередач та радіопередач для учнів шкіл.

²¹ Там само. С. 12.

²² Там само. С. 16.

²³ История СССР. 1938–1976 гг. : учеб. для 10 кл. / под ред. чл.-кор. РАН М. П. Кима. Москва : Просвещение, 1977. 260 с.

²⁴ Там само. С. 18.

²⁵ Там само. С. 18.

²⁶ Там само. С. 33.

²⁷ Там само. С. 119.

Майже в кожній великій школі міста існував музей Великої Вітчизняної війни. Основні експонати таких музеїв – листи та фотографії часів війни, особисті речі бійців, документи (біографії фронтовиків), які навчались або викладали у цій школі тощо... Окремо можна виділити плакати часів війни та лекції вчителів у цих музеях, що безпосередньо просували політику партії.

До 9 Травня доволі часто влаштовували відвідини учнями пам'яток, установлених на згадку про Велику Вітчизняну війну. На цих заходах розповідали про героїзм радянського народу під керівництвом Комуністичної партії.

Щороку на початку травня по всій країні проводився військово-патріотичний захід «Зірниця» (рос. «Зарница»).

Розглядаючи нормативно-правову базу й організаційне забезпечення системи позашкільної освіти в Україні, зауважимо, що Україна, перебуваючи в складі колишнього Радянського Союзу, була практично усунута від своєї політики і в галузі освіти загалом, і в позашкільної освіти зокрема, їй залишалося виконувати рішення з'їздів КПРС, постанов Пленумів ЦК КПРС, нормативних актів союзного уряду.²⁸ Прикладом цього є наявність підручника «Історія Української РСР», котрий був складовою частиною предмета «Історія СРСР» і, по суті, видавав ту саму інформацію, що й підручник.

Освіта відіграє визначальну роль у формуванні історичної пам'яті, тому цей аспект не міг залишитися поза увагою влади. Коли у 1960-х роках в СРСР почали формувати культ Перемоги, велику увагу приділяли шкільній освіті. Навчальна програма охоплювала достатньо велику кількість годин на вивчення Другої світової війни, а в позаурочний час на учнів впливало доволі велике інформаційне навантаження, яке доносило єдину правильну політику Комуністичної партії. Цей вплив регламентувався відповідними законами та підзаконними актами.

Важливим компонентом формування історичної пам'яті є те, що інформація, яка доводила офіційну точку зору щодо Другої світової війни, зображалася у шкільних підручниках і на уроках, у кіно-, теле- та радіопередачах, на урочистих заходах, на плакатах та ін.

Найбільш показовим історичним міфом, що активно трансливався в освітньому середовищі і

на якому ґрунтувались основні засади радянської історичної пам'яті, є керівна роль Комуністичної партії в перемозі над фашизмом. У радянських підручниках з історії неодноразово акцентувалась увага школярів, найкрасномовніші вислови для наочності й кращого закарбовування у свідомості радянських учнів навіть виділялися курсивом. «Керівництво партії було головним і вирішальним джерелом нашої великої перемоги».²⁹ У методичних рекомендаціях для вчителів наголошувалося, що «під керівництвом партії радянський народ героїчно виніс на своїх плечах тяжкі випробування Великої Вітчизняної війни».³⁰ Подібні висловлювання з'являються щоразу, коли йдеться про Велику Вітчизняну війну. У художніх фільмах, рекомендованих до показу в учнівському середовищі у межах освітньої програми з історії (наприклад, трилогія «Звільнення»), ми бачимо, що члени партії були показані як зразкові, позитивні персонажі, що зробили найбільший внесок для перемоги у Великій Вітчизняній війні і чия діяльність є безперечним взірцем для радянських школярів. Ця інформація була офіційною і сумніву не підлягала.

Інформацію, що могла відрізнятися від офіційної, було б важко уявити, тому дивно, що в Україні взагалі існували альтернативні точки зору.

Політика формування історичної пам'яті залишалася незмінною аж до кінця 1989 року. Лише у 1990 році почалися певні зміни у шкільних навчальних планах, які започаткували процес спростування історичних міфів. Але аж до розпаду СРСР історичні міфи щодо війни не були подолані.

Вади радянської системи освіти ми відчуваємо й зараз. Як приклад, відсутність у більшості населення навичок критичного мислення, здатності фільтрувати й аналізувати інформацію, адекватно сприймати точки зору, відмінні від сформованого радянським часом світогляду. Громадяни, чия система цінностей була сформована за допомогою радянських історичних міфів, є консервативними та заангажованими у своїх поглядах, їм важко переконатися. А отже, маємо один із суттєвих гальмівних чинників розвитку демократії та громадянського суспільства в Україні.

²⁸ Балахтар В. Науково-методичне забезпечення організації дозвілля дітей та підлітків в закладах позашкільної освіти (1960–1991 рр.). Проблеми підготовки сучасного вчителя. 2012. № 5, ч. 1. С. 187–194.

²⁹ История СССР. 1938–1976 гг. : учеб. для 10 кл. / под ред. чл.-кор. РАН М. П. Кима. Москва : Просвещение, 1977. 260 с.

³⁰ Неустанно вести военно-патриотическое воспитание. Преподавание истории в школе. 1965. № 3. С. 3–8.

References

- Balakhtar V. Naukovo-metodychne zabezpechennia orhanizatsii dozvillia ditei ta pidlitkiv v zakladakh pozashkilnoi osvity (1960–1991 rr.). *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia*. 2012. № 5, ch. 1. S. 187–194.
- Bakhanov K. O. Shkilnyi kurs istorii URSS u 50-80-kh rokakh XX stolittia. *Istoriia ta pravoznavstvo*. 2015. № 16. S. 2–5.
- Berezivska L. D. Periodyzatsiia reformuvannia shkilnoi osvity v Ukraini za Radianskoi doby (1919–1991). *Istoriiko-pedahohichniy almanakh : zb. nauk. pr. Umanskooho derzh. ped. un-tu im. P. Tychyny*. 2011. № 1. S. 44–48.
- Bronfenbrenner U. *Dva myra detstva: Dety v SShA i SSSR*. Moskva: Prohress, 1976.
- Hevurkova E. A., Koloskov A. H. Zadanyia k teme: «Vtoraia myrovaia voina. Velykaia Otechestvennaia voina Sovetskoho Soiuzu (1939–1945 hh.)». *Prepodavanye ystorry v shkole*. 1990. № 3. S. 88–99.
- Dvurechenska O. S. Mistse istorychnoi pam'iaty u rozvytku Ukrainy yak sub'iekta suchasnykh mizhnarodnykh vidnosyn. *Hrani*. 2014. № 1. S. 59–63.
- Istoriia SSSR. 1938–1976 hh. : ucheb. dlia 10 kl. / pod red. chl.-kor. RAN M. P. Kyma*. Moskva : Prosveshchenye, 1977. 260 s.
- Kahanov Yu. O. «Dity – maibutni budivnychi komunizmu»: ideolohichna kazuistyka shkilnoi osvity v Ukraini (1950-ti – 1991 rr.). *Hrani*. 2018. T. 21, № 1. S. 63–77.
- Navstrechu yubyleiu. Prepodavanye ystorry v shkole*. 1975. № 2. S. 76–78.
- Neustanno vesty voenno-patryoticheskoe vospytanye. Prepodavanye ystorry v shkole*. 1965. № 3. S. 3–8.
- Pyrozhenko L. V. Reformuvannia zmistu zahalnoi serednoi osvity – providna tendentsiia rozvytku ukrainskoi shkoly 60–80-kh rokiv KhKh stolittia. *Neperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka*. 2014. Vyp. 3/4. S. 109–113.
- Polityka istorychnoi pam'iaty v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy : analit. dop. / [V. M. Yablonskyi, V. S. Lozovyi, O. L. Valevskyi ta in.] ; za zah. red. V. M. Yablonskoho*. Kyiv : NISD, 2019. 144 s.
- Pro narodnu osvitu : Zakon URSS № 2778-VIII ot 28 chervnia 1974 r. Vidomosti Verkhovnoi Rady URSS*. 1974. № 28. St. 233.
- Uchytelskaia hazeta*. 1975. 25 fevralia (№ 24).